

SZabóné Mojzes Angelika

A felsőoktatás helyzete a számok tükrében

Történelmi és kulturális visszatekintéssel kerülnek bemutatásra azok a lépések, amelyeken keresztül eljutunk a mai magyarországi felsőoktatás eltömegesedésének okaihoz. A bemutatás nem csupán a felsőoktatási intézményekre fókuszál, hanem az oktatás egészére, benne a magyar oktatási rendszer sajátosságaira, az európai oktatási pályákra. A II. világháború óta az oktatás iránti megnövekedett kereslet világszerte nem igazodik a gazdaság elvárásaihoz, felülmúlja a rendelkezésre álló állami forrásokat, ugyanakkor az államok és politikai szándékok nem képesek ellenállni a kereslet növekedésének. A felsőoktatás iránti keresletet sehol nem az állam gerjeszti, azonban megakadályozni sem képes.

Bevezetés

Shavit és szerzőtársai úgy fogalmazzák, hogy egy oktatási szint eltömegesedéséről akkor beszélhetünk, ha egy közös statisztikai jellemzőkkel rendelkező csoport aránya megnő az adott szinten tanulók arányához képest. A legtöbb oktatási statisztika úgy méri az eltömegesedés méretét, hogy a releváns korosztályban bekövetkezett aránybeli változásokat vizsgálja meg egy adott oktatási szinten (Shavit, 2010).

A második világháború előtt a releváns korcsoport mindössze 5 százaléka járt egyetemre, a század végére ez a szám már 50 százalék a fejlett országok többségében, de előfordult olyan ország is, ahol ez a mutató 75 százalékra kúszott föl (Schlett, 2010). Napjainkban olyan változásoknak vagyunk tanúi, amelyek nagy kihívást és az átalakulás kényszerét, de egyben lehetőségét is jelentik az egyetemi gondolat, az egyetemek történelmileg kialakult struktúrái számára. Az egyetem napjaink egyik legrégebben fennálló intézménye, amely születésétől fogva számos klasszikus vonást megőrzött. A látszólagos statikusság ellenére azonban az egyetem intézménye számos átalakuláson ment keresztül az utóbbi évszázadokban, egyedi szervezeti, működési, nemzeti vagy globális karakterjegyeket magára öltve.

A napjaink hazai felsőoktatását taglaló diskurzusok középpontjában a megnövekedett hallgatói létszám és következményeinek a problematikája, annak elfogadása, elutasítása, illetve visszafordíthatósági kérdései állnak.

A felsőoktatás korábban nem látott mértékben nyílt meg a tömegek előtt, így mai jellege és eredményei szinte a társadalom egészére kihatnak, attól függetlenül, hogy az egyének közvetlen részesei annak, vagy sem. Az eltömegesedés tárgyalásakor nagy hangsúlyt kapnak a gazdasági mozgatórugók, de nem szabad megfeledkeznünk a társadalmi egyenlőség és mobilitás, valamint a társadalmi kohézió és integráció szerepéről sem. A tudásalapú társadalom is új elvárásokat állít a felsőoktatási intézmények elé. Mindemellett az eltömegesedő felsőoktatás a helyi és regionális jelentőségén felül nemzeti és globális szereppel egyaránt bír.

Ez a tanulmány kiindulópontot kíván adni azoknak, akik mélységében szeretnék megérteni ezt az összetett kérdéskört. Beavatja őket a jelen helyzet kialakulásához vezető oktatástörténeti lépésekbe, illetve előrevetíti a jelenkori kihívások mellett a jövőbeli feladatokat.

A felsőoktatási expanzió irodalma alapvetően két gondolat köré csoportosítható. Az egyik a folyamatok előremutató voltát hangsúlyozza, és egy kulturáltabb, képzetesebb társadalmat vázol fel, miközben szerinte a felsőoktatás a piaci munkaerőigények megkésett kielégítését folytatja. A másik gondolatkör a gazdaság által nem igényelt túlképzést, az erőforrások pazarlását és a visszavetett gazdasági fejlődést emeli ki.

A legtöbb forrásban az a gondolat uralkodik, hogy a felsőoktatás létszámának növekedése pozitív folyamat, mert az oktatás által magasabb tudás jön létre. A magasabb műveltség multiplikálódik, hiszen az iskolázottabb emberek kulturáltabban élnek, nagyobb társadalmi kohézió megteremtésére képesek, kevésbé hajlamosak a kriminalitásra, és általuk nagyobb az innovativitás és a gazdasági fejlődés, a képzett társadalmi rétegeket kevésbé sújtja a munkanélküliség. Ugyanakkor a tanulás, a felsőoktatásban való részvétel demokratikus jog, amelyet egy demokratikus jogállamban nem lehet korlátozni. Egyre nőnek az anyagi javak termelésében foglalkoztatott munkaerőnek a szakképzettségével kapcsolatos követelmények, egyre nagyobb ütemben nő a munkaerőpiac igénye a diplomás, képzett fiatalok iránt. A felsőoktatás ad olyan készségeket és képességeket, kulcskompetenciákat, amelyeket a munkaerőpiac igényel. A felsőoktatásban megszerzett tudás igen jól hasznosítható a munkaerőpiac több szegmensében, több szakmában is; a tanári, a bölcsész- és a közgazdasági jellegű képzések jól konvertálhatók. A fogyasztói oldalról tehát a továbbtanulási szándék piaci magatartás, amely racionális döntést feltételez, a megtérülő befektetés szándékát jelenti, és társadalmi legitimitációt testesít meg. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a felsőoktatás nem csupán kereslet-kínálat alapján működő, racionalitáson alapuló piaci mechaniz-

mus, hanem a felsőoktatási intézménynek az akadémiai, szellemi értékek hordozójának, a tudományok közvetítőjének is kell lennie, nem csupán a munkaerőpiacot kielégítő képzőintézménynek. A rendszerváltás utáni Magyarországon az esélyegyenlőség legfőbb színtere is a felsőoktatás, hiszen míg korábban az értelmiség újratermelte önmagát, a megnövekedett felvételi keretszámok lehetővé teszik a társadalom szélesebb rétegei számára is a társadalmi mobilizációt.

Az expanzió folyamatát bíráló és visszafordítását szorgalmazó források szerint felmerül a gazdasági teljesítőképesség által nem indokolt fejlesztések problematikája. Gazdasági fejlettségünk jelentősen elmarad a fejlett európai országokétól, így gazdaságunk munkaerő-szükséglete is kisebb. Kérdés, hogy a magyar gazdaság képes-e nagy létszámú pályakezdő diplomás befogadására.

Megjelent és egyre növekvő tendenciát mutat a diplomás munkanélküliség. Ezt a statisztikai adatok még nem igazolják markánsan, azonban a folyamat már megfigyelhető, és súlyossága különösen akkor érzékelhető, ha összehasonlítjuk a diplomások gazdasági aktivitásával, amely az egyik legalacsonyabb Európában. A munkanélküliséget csökkenti az a jelenség is, hogy sokan a végzettségüknél alacsonyabb képzettséget igénylő munkahelyen helyezkednek el. Jellemzővé válik a diplomások lefele záró magatartása, vagyis a diplomások kiszorítják a munkaerőpiacról az alacsonyabb végzettségű versenytársaikat. A felsőoktatási képzések egyik legnagyobb problematikája, hogy a gazdasági racionalitásnak ellentmondva a legkevésbé piacképesebb agrár- és bölcsészettudományi szakokon végeznek a legtöbben. Ők képtelenek a szakmájukban elhelyezkedni, miközben a jól képzett szakmunkások hiánya és a műszaki képzés viszonylag alacsony aránya a gazdaság egyik kerékkötőjévé válhat. Ugyanakkor a gazdaság igényeit meghaladó iskolázottság mind az ország, mind a felsőoktatást finanszírozó magánember forrásait pazarolja, mert a képzés nem tud hasznosulni. A kulturált együttélés és társadalmi kohézió megteremtésére való felkészítés pedig nem a felsőoktatás, hanem a közoktatás feladata. Ha ugyanis ezeket csak a felsőoktatás közvetíti, az a társadalom kettészakadásához vezető folyamat (Polónyi, 2005).

A fejlesztés zömében a 1970-es években kialakult, mára rendkívül elavult struktúrában valósult meg. Szintén problémát okoz a minőség mellőzése, és az, hogy az információk és elemzések feldolgozása és a stratégiai tervezés a prognosztizált munkaerő-kereslet figyelembevétel nélkül történt.

1999 és 2002 között a foglalkoztatás növekedése, a munkanélküliségi ráta csökkenése volt jellemző, emellett pedig tovább nőtt a magasabb iskolázottságú munkavállalók aránya. A túlképzés mellett érvelők szerint ez annak a következ-

ménye, hogy az alacsony foglalkoztatás miatt a vállalatok megtehetik, hogy magasabb végzettségű munkavállalókat alkalmaznak azokra a munkahelyekre, ahová az alacsonyabb végzettségűek is megfelelnek. Az iskolázottság keresetekben mért hozadéka megnőtt. Mindez arra utal, hogy a gazdaságban megnőtt a magasabb végzettségűek iránti kereslet, ennek a növekedését pedig a kínálat csak késleltetve tudta követni, hiszen az oktatási rendszer átalakulása időbe telt. Ennek ellentmond, hogy a magyar gazdaság munkabéreit nagyban befolyásolják a külső piacok, a nagyvállalatok, pénzintézetek, valamint a felső vezetőknek a fejlett országokéhoz hasonló bérei. Ez a költségvetési szférára is hatással van, ahol a diplomás létszám, és így a diplomás munkabérek is, az átlagosnál gyorsabban emelkedtek. A végzett diplomások nagy száma és ennek a nem várható csökkenése a demográfiai helyzettel együtt értelmezendő folyamat (*Polónyi-Tímár, 2004*).

Az oktatás és a felsőoktatás helyzetét alapvetően meghatározza az egyes korosztályok létszáma és összetétele: a gyereklétszám gyors és nagymértékű változása nem teszi lehetővé a kapacitások optimális kihasználtságát és a rendszerek működtetését. Magyarországon az elmúlt évtizedben a korosztályok száma különösen gyorsan változott. A hatvanas évek demográfiai apályát követően a hetvenes évek közepén igen nagy létszámú korosztályok születtek. A demográfiai csúcs tanulói a közoktatásból már kikerültek; az elmúlt évtizedben az általános iskolákban, 1993 óta pedig a középfokú oktatásban is egyre kevesebben tanulnak.

Visszatekintés – Magyarország

A magyarországi oktatási rendszer, Nyugat-Európához hasonlóan az egyházi képzés alapjaira épült. Az iskolák már ekkor próbálták kiegyenlíteni a társadalmi különbségeket, a szegényebb rétegek gyermekeinek ugyanis nem kellett tandíjat fizetniük. A nemesek körében az analfabetizmus sem volt ritka, de voltak olyanok is, akik külföldi egyetemeken tanultak. A XIV. század egyetemalapítási terveit sokszor a politikai történések húzták át, ám a reneszánsz időszakában, Hunyadi Mátyásnak köszönhetően jelentős előrelépés történt a területen. A humanizmus időszaka alatt a plébániai iskolák fokozatosan átalakultak humanista gimnáziumokká, a szekuláris irányítói elvek egyre inkább átadták helyüket a humanista, világi súlypontoknak. A XV. század végére Magyarországon európai szintű oktatást sikerült megszervezni; a XVI. század során az oktatás gerince még mindig egyházi kezekben volt. A szerzetesrendek megjelenésével – ezen belül is a jezsuiták letelepedésével – nőtt az iskolák száma, és életszerűbb tananyag került bevezetésre.

A XVIII. században Magyarországon elsősorban a német és itáliai fejlődés közvetítő hatása volt erős, annak köszönhetően, hogy a magyar diákok évszázadokon keresztül a német és itáliai egyetemekre jártak. A kor alapvető oktatási reformja az Első és Második Ratio Educationis; mindkét dokumentum központi irányítást sürgetett a közoktatásban. A XIX. század végén valósult meg a közoktatás gyökeres átformálása: az 1868-as népoktatási törvény értelmében az állam elsősorban ellenőrző és motiváló szerepet kívánt betölteni; bevezették a tankötelezettséget (6 éves kortól), és – bár a népiskolai oktatás ingyenességét nem mondta ki a törvény – a szegény gyermekek szüleinek nem kellett tandíjat fizetniük. A tankötelezettség és az ingyenesség Magyarországon már a XX. század elejére lehetővé tette széles rétegek számára az oktatásba való bekapcsolódást. Az alsóbb szinteken való telítettség továbbgyűrűzött a felsőoktatásba, noha az aktuális történelmi események, a romló gazdasági körülmények nagyban befolyásolták a létszámok alakulását. Annak ellenére, hogy a budapesti tudományegyetemet Európa legnagyobb intézményei között tartották számon, a népességhez viszonyított hallgatói létszám (9,6 fő tízezer lakosra) nem érte el a fejlett országok szintjét (Ausztria: 16,5; Németország: 14 fő) (*Barakonyi, 2010*).

A Trianoni békediktátum értelmében – amely oktatásügyet is megrendítette – az elcsatolt területekre került a népiskolák 60, a középiskolák több mint 50 százaléka. Klebelsberg Kunó, akkori kultuszminiszter a kultúrában, a műveltség modernizációjában látta a teljes kilátástalanság ellentételezését. A második világháború előtt az állam felügyeleti joga az egyházi iskolákra is egyre nagyobb mértékben kiterjedt, a teljes felügyeleti jogkör gyakorlásáról az 1948-as államosítást követően beszélhetünk. De nemcsak az iskolák felügyeletében következett be drámai változás: míg általában véve a XX. század első felében a népiskolák, illetve 1940-től az általános iskolák az általános műveltség továbbörökítését tűzték ki célul, addig a kommunista párt tulajdonképpen megfosztotta a saját személyiségétől, bizonyos fokú önállóságától az intézményeket, és a célja „tanulóifjúságunk [...] Népköztársaságunk öntudatos, fegyelmezett állampolgáraivá, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé” nevelése volt (Tanterv az általános iskolák számára: 1950). A párt az oktatást – a társadalmi szervezetek, a tudományos élet, az irodalom és a művészet mellett – a hatalom eszközeként tekintette csupán, a nevelési-oktatási célok a pártpolitikai elveknek rendelték alá.

Az erős politikai hatalomgyakorlás oktatási szinten, a szűk bejutási kvóták, valamint az első és második világháború is negatívan hatott az egyetemi létszám-növekedésre a férfiak körében. Ha a felsőoktatás eltömegesedéséhez vezető lé-

péseket tárgyaljuk, különös figyelmet érdemel az 1950-es évek erőltetett beiskolázása. A hatalom az iskolákon, többek közt a munkás-paraszt származású tanulók lemorzsolódásának a felszámolásán keresztül kívánta biztosítani, hogy a lehető legkisebb ellenállás is kialakuljon a rendszer ellen a különböző társadalmi rétegekben. A pártpolitikai célok és eszmék kizárólagossága miatt azonban figyelmen kívül hagytak számos, többek közt a kötelező beiskolázással járó következményt. Az értelmiségi pályákon túltermelés alakult ki, az egyetemet, főiskolát végzettek kedvezőtlen arányban tudtak elhelyezkedni. Mindemelllett a gimnáziumban érettségizetteknek is csupán maximum 25 százaléka tanulhatott tovább a felsőoktatásban. A közoktatás mellett a felsőoktatási rendszer külső politikai nyomással kikényszerített átalakítására is sor került a szovjet modell mintájára. A második világháború utáni évtizedekben a visszasságok ellenére általánosan növekedett az iskolázottsági szint. Ennek egyik legjellemzőbb megnyilvánulási formája az volt, hogy az 1980-as évekre az általános iskolai végzettség megszerzése tulajdonképpen kiterjedt a teljes lakosságra.

A rendszerváltás nemcsak politikailag és társadalmilag jelentett nagy áttörést, hanem oktatáspolitikai téren is. Az 1993. évi új oktatási törvény jelentősen megnövelte az intézmények önállóságát, mozgásterét. Magyarországra is beszűrődtek az oktatásban végbemenő nyugati reformok. A felsőoktatás a rendszerváltás utáni átalakulásra, a hallgatói létszámok hirtelen megugrására és az intézményirányítási kihívásokra azonban nem tudott megfelelően reagálni. *„Nem volt sem idő, sem mód, sem felkészültség arra, hogy tanulmányozzuk az akkori modern nyugati felsőoktatási intézményekben végbement reformokat, a tömegoktatás jelenségét, az egyetemi autonómia változásait, az állam szerepének módosulását, a finanszírozás új útjait. A kilencvenes évek elején megvalósított magyar felsőoktatási reform sok tekintetben visszatérést jelentett az 1950 előtti struktúrához, holott a társadalmi körülmények, a társadalom igényei ezeket a vezetési formákat már régen meghaladták”* (Barakonyi, 2010). A rendszerváltás előtti nehéz bejutási feltételek és szűk kvóták után a magyar egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1990-hez képest 2002-re megnégyszereződött, ám ezt a jelentős növekményt az alig bővült felsőoktatási szférának kellett felvennie. A nyugat-európai gyakorlattól eltérően, ahol a felsőoktatásra fordított összegek növekedése meghaladta a GDP növekedési ütemét, Magyarországon a finanszírozás mértéke és módja kérdésessé tette az egyetem hagyományos feladatának, az elitképzésnek a fennmaradását. Ugyan a nyugat-európai vagy az amerikai oktatási rendszerekhez hasonlóan itt is megindult a verseny az intézmények között, korántsem volt annyira erőteljes és rendszerf-

rissítő hatású, mint például az USA-ban. Az állami befolyásnak a súlya, a kis oktatási piac és a fizetőképes kereslet hiánya mind aláásta a rendszer igazi újjáéledését.

Az állami és egyházi intézmények száma hol pozitív, hol negatív irányba mozgott; összességében véve az 1990/91-es tanév 77 intézményéhez képest 2008/2009-ben 70 létezett, az expanzió mértékét mutató összesített hallgatói létszám megközelítőleg a négyszeresére nőtt. A hatalmas növekedést a rendszerváltás utáni munkaerő-piaci keresletátalakulás, valamint a szocializmusban szerzett ismeretek gyors elavulása indította meg.

A felsőoktatás új pályáját az 1999-ben aláírt Bolognai kiáltvány jelölte ki. A bolognai képzés bevezetése utáni tapasztalatokból kiderül, hogy az nem váltotta be teljesen a hozzá fűzött reményeket. Vannak olyan szakirányok, ahol a hallgatók fele nem tudja teljesíteni az adott félévre az előírt követelményeket, mivel alapvető képességbeli és/vagy tudáshiánnyal érkeznek a középiskolából. Mindez visszavezethető arra, hogy a diákok nem ismerik a saját képességeiket, valamint a törvényi kötelezettségek miatt 18 éves korig járnak iskolába – majd más alternatívát nem látva, belépnek a felsőoktatásba. Erre az oktatási rendszer egyelőre nem megfelelően reagál, így hozzájárul bizonyos területeken ahhoz, hogy aláássa a felsőoktatás színvonalát. A diplomák „elértéktelenedéséről” azonban nem beszélhetünk, noha kétségtelen, hogy a felsőfokú végzettség rohamos elterjedésével a munkáltatók a diploma kibocsátóját is figyelembe vehetik, és ebben a versenyben bizony vannak „vesztes” és „nyertes” egyetemek (ami reflektál az Európában másutt is jelen lévő dualista – elit- és tömegintézményekből álló – rendszerre).

Felmerülhet a kérdés, mit értünk a felsőoktatás színvonalán? Képes lenne a magyar felsőoktatási paletta olyan színes maradni, mint most, ha a korábbi évek, évtizedek nivóját, eredményeit próbálnánk visszahozni? Bizonyára nem – szakoknak, karoknak, esetleg egész intézményeknek kellene megszűnniük, kiszórva a sok-sok hiteles cél- és küldetéstudat nélküli, pillanatnyi jobb perspektívát nem látó hallgatót. A megfelelő színvonal fenntartását szem előtt tartva a megoldás mégsem ennyire egyszerű, számításba kell venni a potenciális hallgatói „anyagot” is. A „fejkvótarendszer” miatt az iskolák nem szabadulnak/szabadulhatnak meg a gyengébb képességű tanulóktól sem, mondván majd lesz másik. Mert nem lesz másik...

A demográfiai előrejelzések évek óta egyre kevesebb gyermek születését prognosztizálják. Az oktatási intézmények kényszerhelyzetben vannak. Egy színvonalas felsőoktatásról szóló társadalmi, kulturális elvárás áll szemben a fennma-

radásért és a pénzügyi összeomlás elkerüléséért folyó küzdelemmel, a tudásalapú társadalom és a globalizáció gerjesztette folyamatok, elvárások közepette. Mindközben a politikai vezetés sem képes átfogó, a felsőoktatás összes szereplőjének megfelelő törvények, intézkedések meghozatalára. Annak ellenére, hogy az egyetemi autonómia korlátozása ellentétes az államigazgatás megvalósítandó reformjának fő célkitűzéseivel – a dereguláció és a decentralizáció követelményével –, az mégis fel-felbukkan a felsőoktatás átalakításáról szóló vitákban (*Ladányi, 2010*).

A 2004-es adatokat bemutató táblázatból kiderül, hogy már a középfokú végzettséget szerzők aránya a férfiaknál és a nőknél is korcsoportról korcsoportra emelkedik, a nemek közti különbségek a fiatal nemzedékekben egyre kisebbek. A felsőoktatás szintjén mindez úgy jelentkezett, hogy amíg a nőknél a diplomások aránya töretlenül emelkedett az elmúlt évtizedekben, addig az arány férfiaknál – a 45–54 éves korcsoport „csúcspontjától” eltekintve – stagnált (*Brassói, 2010*). A diplomaszerezési kedv várhatóan továbbra sem csökken majd, az alsóbb szintek telítettsége ugyanis a munkaerőpiacon nem juttatja a hallgatókat előnyhöz, a megkülönböztető célú iskolai végzettség lényegében csak a felsőoktatásban szerezhető.

Kitekintés Nyugat-Európa felsőoktatására – A változások mozgatórugói a XX. század második felében

A XX. századra kialakult oktatási rendszerek Nyugat-Európa-szerte reformokra szorultak, a legfontosabb szempont az újítások bevezetésekor a társadalmi igazságosság volt. A változást sürgetők azt követelték, hogy minden fiatal minél nagyobb mértékben részesülhessen oktatásban annak érdekében, hogy aktívabb részesei legyenek a gazdaság fellendítésének. Az 1950-es évekre minden európai ország kötelező beiskolázási rendszerrel rendelkezett, 5-7 éves korban az alsó, míg 14-18 évben a felső életkort meghatározva. De miért is bír akkora jelentőséggel az oktatásban való részvétel alsó életkorhoz kötése? Az állam alapvető érdeke, hogy gazdaságának fenntartásához, fejlesztéséhez biztosítsa maga számára a megfelelő kvalitásokkal – de legalábbis az alapvető iskolázottsági szinttel rendelkező munkaerőt. Az is fontos szempont, hogy az iskolaköteles kor vége megközelítőleg egybeessen azzal az életkorról, amikor a fiatalok munkába állnak. Így minimalizálhatóak azok a járulékok, amiket az állam fizet ki esetlegesen a szülőknek a gyermekük eltartásáért, amíg az nem rendelkezik önálló keresettel.

A kötelező beiskolázás alacsonyabb szinten nagymértékben hozzájárult a felsőoktatás eltömegesedéséhez, illetve elősegített bizonyos társadalmi változásokat. Egyrészt a középiskolák nagy hányada a felsőoktatás előszobájaként kezdett el működni, felkészítve az egyetemi, főiskolai tanulmányokra, másrészt az iskolák egyfajta védettséget is jelentettek a fiataloknak: amíg diákok, nem kell önmaguknak biztosítani megélhetésüket – lelassíthatták az időt. Különösen a II. világháború alatti és az azt követő kaotikus időkben jelenthetett biztonságot az iskola. Az oktatás egészének – de legdrámaibb módon a felsőoktatási szegmensének – bővülése a világ minden részén alátámasztja ezt a feltételezést. Az oktatásban részt vevők számának növekedését természetesen gazdasági tényezők is serkentették, szükség volt az egyre magasabb fokon képzett munkaerőre a tudásalapú társadalom alapjainak megteremtéséhez.

A XX. század meghatározó trendjének, a társadalmi igazságosság megteremtésének sürgetői úgy vélték, az iskolai oktatásban való részvétel esélyt ad a szegényebb, hátrányosabb helyzetű gyerekeknek a felzárkózásra. Nagyobb hangsúlyt kapott a méltányosság is, amely jelentheti a hozzáférés méltányosságát (ami a bejutás esélyeire vonatkozik), valamint a kimenet méltányosságát, ami a felsőoktatás befejezésének esélyeit segíti, illetve az ebből származó előnyök kiaknázásának az esélyeit. De a tömegek iskolázása – különösképp bevonása a felsőoktatásba – valóban csökkentheti, kiegyenlítheti a társadalmi különbségeket? Egy-egy oktatási szintnek a szélesebb tömegek előtti megnyitása nem vonja automatikusan maga után a hátrányos helyzetűek felzárkózását. Ez a helyzet ugyanis csak akkor következhetne be, ha a privilegizált réteg mintegy telítődne egy adott oktatási szinten elsajátítható tudás- és készségmennyiséggel. Amíg ez nem következik be, addig az előnyösebb helyzetben lévő csoport tagja megfelelőbb eszközökkel fordít a maga hasznára minden új és vonzó oktatási lehetőséget. Amint a privilegizált réteg élt minden lehetőséggel, a hátrányos helyzetű csoportnak van esélye a felzárkózásra, egyéb esetben a társadalmi rétegek közti különbségek nem csökkennek, hanem folyamatosan fennállnak, esetleg nőnek. Az esélyek kiegyenlítésére tett lépések a bemeneti oldalon – sokrétűbb tömegek felvétele a felsőoktatásba – a kimeneti oldalon még nagyobb különbségeket eredményeznek, mint egy kezdeti homogénebb csoport esetén. Az egyetemen töltött évek alatt ugyanis egyre nyilvánvalóbbá és kézzelfoghatóbbá válnak a különböző képességből és társadalmi háttérből, valamint egyéb tényezőkből fakadó egyenlőtlenségek.

A huszadik század második felében a felsőoktatási reformok hangsúlya áttevődött az egyéni választás és a gazdasági előnyök fontosságára. Az 1970-es évek-

től kezdve egyre nyilvánvalóbb lett az oktatás kölcsönös egymásra hatása a gazdasági növekedéssel és társadalmi mobilitással, így nagyobb hangsúlyt kaptak a piacorientált irányelvek, az iskolaválasztás, a privatizáció és más gazdasági kényszerítő erők. Nyugat-Európa-szerte a konzervatív kormányok ebben az új irányban a középosztályuk elégedetlenségének a mérséklését látták. A középosztály ugyanis nem vette jó néven az egyre szélesebb körök – hátrányos helyzetűek, bevándorlók, szegények – előtt is megnyitott oktatási kapukat, az oktatási színvonal esését. Természetesen a piacorientált trend nem volt egységes Európában. Az átfogó vagy csak jelentős oktatási reformok végrehajtását az európai országok különböző politikai irányvonalat képviselő kormányai is befolyásolták. Ám összességében véve elmondható, hogy a XX. század vége az állami befolyás csökkenését hozta magával, növelve az intézmények decentralizálódását, önállóságát és nagyobb mértékű összefonódását az üzleti világgal.

Az 1960-as évektől egyre erőteljesebben éreztették hatásukat a globalizációs folyamatok. A különböző piacliberalizációs törekvések eredményeképpen átrendeződött a munkaerő-piaci értékrend. A nemzeti munkaerőpiacok globálissá szélesedtek, a hagyományosan nagy presztízsű, keresettebb foglalkozással rendelkezők elvesztették kivételes helyzetüket, a nagyobb mértékű mobilitás, a tudás szélesebb körben való elérhetőségének köszönhetően. Az 1980-as évek végétől vált egyre markánsabbá a tudásalapú társadalom hatása a felsőoktatásra, melyben az információ és tudás gyarapítása lépett elő társadalmakon, szervezeteken és ipari termelésen belüli és azok közötti kapcsolatok meghatározó elemévé. A gazdasági növekedés egyre inkább a tudás felhalmozásán alapul, és a tudásnak a középpontba kerülése az egyetemeket is új elvárások elé állította. A XX. század vége felé egyre határozottabban merült fel a kérdés, hogy a felsőoktatás hozzájárul vagy gyengíti az információs intézmények pozícióját. Kezdték megkérdőjelezni az egyetemek évszázados „monopóliumát” a tudás generálása és terjesztése terén – áthelyezve a hangsúlyt a felsőoktatáson kívül eső intézményekre.

Az egyetemek változó szerepének sokrétűségét a tudásalapú társadalom definícióján keresztül érthetjük meg: egy elképzelt tér, egy eszmecsere, ami bizonyos intellektuális alapokból indul ki a modern társadalmi jelenségek elemzéseinek tárgykörében, miközben elméletként saját képeit, elvárásait és elbeszéléseit hozza létre a globalizáció keretein belül. A világ mélyülő és felgyorsuló kölcsönös összekapcsolódásának folyamatában a felsőoktatás minden korábbinál nagyobb közvetítő szerephez juthat a globális tudásalapú gazdaságok megteremtésében. Egy globalizált világban a felsőoktatási intézmények szerves részei lehetnek az em-

berek, a tudás, az információ, technológiák, termékek és pénzügyi tőke áramlásának – és ez egyben a felsőoktatás gyorsuló átalakulását, szerepének a változását is generálhatja.

A globalizáció teremtette kölcsönös egymásrautaltság és a határok, különbségek elmosódása közepette vált igazán fontossá a sokféle nemzet és identitás között/mellett egyfajta jól körvonalazható „európai tudat, európai személyiség” definiálása, kialakítása, melynek mentén az oktatási területen is összekapcsolhatók a tagállamok anélkül, hogy a nemzeti különbségeket eltörölnék.

A nyelvtanítás hatékonyságának növelésére, az „európaiság” eszméjének erősítésére dolgozták ki az ERASMUS rendszert, amely egyetemi hallgatók vendégintézményben tanulását teszi lehetővé egy bizonyos ideig, miközben anyaintézményükben a külföldön megszerzett kreditjeiket jóváírják. A pályázati programot azoknak hozták létre, akik egyébként nem tudnának időt szakítani, illetve megfelelő pénzügyi háttérrel biztosítani külföldi tanulmányok, kutatások folytatásához. Ezek a hallgatói ösztöndíjak/cserék feltételezik az intézmények közötti átjárhatóságot, bizalmat és azt, hogy kölcsönösen elismerik a másik által kibocsátott diplomát. Mindez egyfajta nyomást is gyakorol az egyes országokra, hogy elfogadható színvonalat tartsanak fenn. Mindemellett elmondható, hogy ez a lehetőség tulajdonképpen válaszreakció az intézmények eltömegesedésére, hiszen azáltal, hogy egy szélesebb réteg előtt nyílnak meg a kapuk – ez magában foglalja az anyagilag rosszabb helyzetben lévőket is – az igény is nagyobb az egyetemek ilyenfajta támogató tevékenységére.

A hallgatói mobilitás ilyen irányú növekedése miatt is egyre nagyobb igény mutatkozott az idegen nyelven tartott kurzusokra. Részben a különböző ösztöndíj-programoknak köszönhetően megnőtt az európai egyetemeken tanuló külföldiek száma, akik az Unió kívülről érkeznek. Pandey mindenekelőtt az indiai hallgatók számának megugrását említi, és az európai, valamint indiai felsőoktatási intézmények közötti eredményes kapcsolatot méltatja. Kifejti, hogy az európai felsőoktatás világszerte magas nívót képvisel, jó kezdete lehet egy eredményes karriernek az itt elvégzett egyetem. A kontinensen kívüli diákok oktatásban való részvétele annyira intenzív, hogy a neves európai intézmények minden hatodik diákja indiai. Mi a magyarázata az európai egyetemek felvevőkészségének? A gyengébb európai hallgatói anyag helyett külföldiek felvételével ugyanis biztosítható az egyetemi férőhelyek maximális feltöltése. Ezzel az „oktatási keresztáramlással” az itteni intézmények motiváltabb és jobb teljesítményű hallgatókra tehetnek szert, akik értékelik az európai oktatási lehetőséget, ahelyett, hogy az it-

teni diákok képességeihez és motivációjához alkalmazkodva a felsőoktatás színvonalát kellene lejjebb vinni (Pandey, 2010). A XX. század végén felerősödött folyamat tehát az eltömegesedés diploma-leértékelő hatása ellenében kezdte el kifejteni a hatását.

Az expanzió hatása a továbbtanulási döntésekre

Az oktatási expanziót általában gazdasági átalakulás, szerkezetváltás előzi meg, melynek során megnő a kereslet a felsőfokú végzetéggel rendelkező munkaerő iránt. A szakemberhiány és a magas bérrel kecsegtető állások hatására sokkal többen jelentkeznek főiskolákra, egyetemekre. Döntéseiket az oktatási költségeik sokszoros megtérülése és a biztosnak tűnő álláslehetőségek hatására hozzák meg. Úgy vélik, hogy a többszörösét fogják keresni, mint a középszintű végzettséggel rendelkezők, és a munkanélküliségtől sem félnek, mivel a magas kereslet miatt úgy számolnak, hogy amint diplomát szereznek, egyből el tudnak majd helyezkedni jó pozíciókban. A többi felsőoktatásba való belépésről gondolkodó egyén lehetséges döntései nem befolyásolják a jelentkezők attitűdjét, csak egyéni szempontjaik alapján határoznak továbbtanulásukról.

Kétségtelen, hogy az expanzió elején felvételizők szerencsésnek vallhatják magukat, hiszen sikeres tanulmányaik esetén hatalmas valószínűséggel kerülnek jövedelmező állásba.

A későbbiekben a megugrott hallgatói létszám következtében csökken a munkaerőpiaci hiány, a diplomás bérek növekedési üteme lelassul, az érettségivel rendelkező munkavállalók bére kezd felzárkózni. A felvételizők még így is a költségeik megtérülését feltételezik, de jóval hosszabb távon.

A világban eddig lezajlott oktatási expanziók túlnyomó többsége a fentebb említett módon ment végbe. A felsőoktatásban tanulók és a friss diplomások hirtelen megugró száma fokozatosan betöltötte a gazdasági változások miatt keletkezett munkaerőpiaci hiányt és arányuk stabilizálódott a társadalomban.

Többen kongatnak vészharangot a magyar oktatási expanzióval kapcsolatban is, főleg a diplomás munkanélküliek számának emelkedésére hivatkozva.

Összefoglaló

A múltat összegző visszatekintésben rávilágítottam az oktatás, a felsőoktatás eltömegesedéséhez vezető útra. A oktatással szemben támasztott – a több helyütt újra

és újra megjelenő – elvárások, nevezetesen a társadalmi különbségek kiegyenlítése, a méltányosság szem előtt tartása, az oktatásban részt vevőknek az egyenlő esélyek biztosítása, valamint az oktatási rendszer alsóbb szintjeinek a telítettsége egyértelműen segítette a felsőoktatás eltömegesedését. A folyamat egyrészt esélyt teremt a fiatalok bizonyos köre számára, másrészt azonban a diplomák elértéktelenedéséhez is elvezethet. Az intézményi kapuknak a szélesebb körök előtti megnyitása azonban nem írható kizárólag a kieleződő versenyben sokszor a fennmaradásukért küzdő egyetemek számlájára: vitathatatlanul szerepet játszott a folyamatban a modern társadalmak összetettebbé válása, a társadalmi igények fokozódása és egy gazdasági, piaci átrendeződés is. A földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül elmondható, hogy a változások kisebb-nagyobb mértékben beszűrődnek minden országba. Annak ellenére, hogy országonként valamelyest eltérő helyzetről, konzekvenciákról beszélhetünk, a jelenkori problémák megoldása minden országnak ugyanolyan érdeke – már csak a fokozódó egymásra utaltság miatt is.

IRODALOM

- Barakonyi Károly: *Egyetemek irányítása - a középkori egyetemtől a Bologna-folyamatig*. <http://www.matud.iif.hu/04apr/12.html> [2010.03.22.]
- Brassói Sándor - Einhorn Ágnes - Radácsi Imre - Havas Péter - Loboda Zoltán - Sinka Edit: *Minőségi oktatás minden fiatalnak: kihívások, trendek és prioritások Magyarország 2004. évi jelentése az UNESCO számára*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest: 2004. http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=kiadvany&kod=unesco_2004_hun#tart [2010.03.22.]
- Ladányi Andor: *A felsőoktatási törvény bajai*. <http://hvg.hu/hvgfriss/2005.35/200535HVGFriss135> [2010. 03.23.]
- Pandey, Sanjeev: *Higher Education: Increasing Scope of European Education*. <http://www.articlesbase.com/international-studies-articles/higher-education-increasing-scope-of-european-education-659122.html> [2010. 03.01.]
- Schlett István: *Mi az egyetem?* <http://hvg.hu/hvgfriss/2004.26/200426HVGFriss437> [2010. 03.06.]
- Shavit, Yossi - Arum, Richard - Gamoran, Adam: *Expansion, Differentiation and Stratification in Higher Education: A Comparative Study of 15 Countries*. http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research/citation/1/0/8/2/5/p108256-index.html. [2010. 03.01.]
- http://db.okm.gov.hu/statisztika/fs08_fm/Default.aspx [2010. 03. 24]
- http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=unesco_hun-21 [2010. 03. 22.]

